

Анатолій ДУТЧАК

Власність релігійних організацій

На основі порівняння цивільного (світського) права і канонічного (церковного) права аналізується українське законодавство, яке регулює утворення і використання майна релігійних організацій.

Ключові слова: релігійна організація, приватна власність, цивільне право, канонічне право.

Загальноприйнятим є те, що Церква не може не володіти майном, але правовий характер її відношення до цього майна залежить від статусу Церкви в державі.

Весь спектр цих відношень вкладається в діапазон від крайнього заперечення права релігійної громади бути власником будь-чого до визнання релігійної громади суб'єктом права власності.

Втім як крайні положення цього діапазону, так і будь-які проміжні не можуть задовольнити Церкву. Загальним недоліком цих відношень є те, що вони будуються державою в односторонньому порядку, виходячи з поточних, тимчасових завдань, які вирішує державний апарат із застосуванням понять і методів світського права. Навіть у тих випадках, коли законодавець проголошує, що він розрізняє внутрішнє і зовнішнє церковне право і що світські закони регулюють тільки зовнішні майнові відносини Церкви і суспільства, – ці спроби невдалі хоча б через те, що сама Церква не робить такого поділу.

На сьогоднішній день в Україні релігійні громади згідно з Цивільним кодексом і базовим законом визнані суб'єктами приватної власності.

Згідно зі ст.18 «Власність релігійних громад» Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації»: «Релігійні організації володіють, користуються і розпоряджаються майном, яке належить їм на праві власності».

Ця конструкція повністю перенесена з цивільного права і ми зробимо розбір всіх термінів цього абзацу.

Те, що цей абзац проіснував багато років і відновлюється в кожному проекті, то, у результаті, він не використовується ні у внутрішніх, ні у зовнішніх церковних відносинах і його сміливо можна віднести до недіючих, так званих мертвих положень законодавства. Зміст другої частини ст.35 Конституції України, крім ствердження невтручання і незалежності держави

і церкви, має другий, важливіший аспект – признання автономії релігійних конфесій. Причому принцип невтручання і незалежності є додатковий і залежний від принципу автономності. Ігнорування цього принципу призвело до того, що держава нормативними актами намагається регулювати суспільні відносини, які вже ефективно врегульовані недержавним, канонічним правом. Внаслідок цього виникли мертві положення, статті, блоки, а іноді і цілі нормативні акти, якими не користуються як релігійні організації, так іноді і державні органи. В кращому випадку організації уступають, механічно і безглуздо виконують приписи таких нормативів, продовжуючи своє подальше життя згідно зі своїми внутрішніми установами.

Церковне право повністю і самостійно регулює використання майна всередині Церкви. Використання назовні дуже обмежене, оскільки церковне майно фактично майже не бере участі у цивільному обороті. І невідповідність цього абзацу реальному стану відносин стає зрозумілою тільки в рідкісних випадках, коли ним дійсно хочуть скористатися. Мається на увазі ситуація розколу в громаді чи зміни підпорядкування.

Перша частина цього абзацу – «організації володіють, користуються і розпоряджаються майном» – це так звана в цивільному праві «тріада», три правомочності, які становлять зміст права власності, характеризують його абсолютний характер і виключність стосовно всіх третіх осіб, які не мають права втручатися в здійснення власником права власності на свій розсуд виконувати правомочності володіння, користування і розпорядження.

Звернемося тепер до церковних текстів. У Католицькій Церкві власник – це церковна юридична особа, яка фактично набула майно. Кодекс Канонічного права надає можливість набувати майно і володіти ним кожній юридичній особі, що визнається як така Церквою. Проте крім цього існує інститут управителів майном. І статuti юридичних осіб вказують, які акти управителі уповноважені виконувати особисто і для яких вони повинні отримати згоду компетентної влади. При цьому Римський Архієрей визнається найвищим управителем і розподілювачем усього майна Церкви, що не означає, що він є його власником. За певних обставин Римський Архієрей може втручатися, сам виконувати усі акти управління майном, замінити чи відмінити всі дії цього майна.

Згідно зі Статутом Російської Православної Церкви все майно, яке належить канонічним підрозділам РПЦ на правах власності, користування чи інших законних основах, є майном Російської Православної Церкви.

В п. 2 розділу XII «Майно, засоби і кошти» Статуту про управління Української Православної Церкви записано, що майно структурних

підрозділів УПЦ є їхньою власністю. Проте уже в п. 4 зазначено, що ці підрозділи оперативно управляють відокремленою частиною церковного майна і є підзвітними в порядку підлеглості вищому підрозділу згідно зі Статутом про управління Української Православної Церкви.

Як видно з наведеного вище, за власними визначеннями, власником майна є Церква.

Це наголошується навіть за відсутності іноді у такого утворення, як Церква, статусу юридичної особи.

І нарешті заключні слова – «належить їм на праві власності». Якою формою власності є власність Церкви?

На час прийняття базового закону в Україні згідно з Законом України «Про власність» існувало три форми власності: приватна, колективна і державна, і власність релігійних організацій відносилась до колективної форми власності. На сьогодні закон втратив дію і у цивільному праві розрізняють приватну власність фізичних і юридичних осіб і власність юридичних осіб публічного права, до яких відносять державу Україна, АРК, територіальні громади та створені ними суб'єкти публічного права зі статусом юридичних осіб. Цивільне право відносить релігійні організації до юридичних осіб приватного права, що було також уже прямо зазначено в останньому проекті змін до базового закону.

Продовжуючи попередні спроби зіставлення термінів закону з церковним правом, спробуємо відповісти на питання – якою ж в дійсності є власність релігійних громад?

Виходячи з того, що Церква сама себе називає Божим народом, спільнотою вірних, народом, який Бог скликає, збирає з усіх куточків землі, відмітимо, що така власність найбільш подібна до державної власності, власності юридичних осіб публічного права. Втім навіть у цивілістів таке явище викликає роздратування, вважається тимчасовим, перехідним. Видатний сучасний російський цивіліст К.Скловський зауважує, що публічна власність виступає скоріш як не-власність¹.

Втім найбільшу схожість власність релігійних організацій має зі спільною сумісною власністю – спільною власністю двох або більше осіб без визначення часток кожного у праві власності. Співвласники майна, що є у спільній, сумісній власності, володіють, користуються і розпоряджаються ним спільно, за згодою всіх співвласників. Досліджуючи це правове явище, російський вчений К.Скловський звертає увагу і наводить цитати з праць античних і сучасних мислителів, що свідчать про своєрідність такого різновиду права власності в цивільному праві, свідчать про те, що *«если с содержательной точки зрения общая собственность выступает как препона*

обороту, то с формальной она существенно ограничивает свободу и автономию участников. Поэтому «впадение» в общую собственность никак нельзя считать нормой и ее постоянно сопровождает более или менее заметная аномалия, искажение общих правовых установлений»².

В іншому місці вчений говорить про неправовий зміст спільної власності: «Распространенность общей собственности не может лишить ее «чрезвычайной стеснительности», принудительности, ставящей ее на грань частного права. Это ее неправовое содержание не может быть легко помещено в обычные юридические формы» (Шершеневич Г.Ф. Учебник русского гражданского права, с.216)³.

В тексті цитованої праці є заувага на те місце у творі Гегеля «Філософія права», де філософ говорить про особливі риси спільної власності, які межують з «неправом». Втім ця схожість спільної власності з «неправом» у випадку Церкви має більш радикальні риси. Дослідники, які описували максимально схожу на власність релігійних організацій спільну власність, терміни «не-власність», «неправо» в більшій степені відносили до випадкових, примусових об'єднань майна чи до об'єднань, які мали ціль утворення спільного майна як факультативну, другорядну ціль. В тому ж місці праці Гегеля, де йдеться про спільну власність, він пише і про інші об'єднання: «Но может оказаться необходимым подчинить определение, касающееся частной собственности, более высоким сферам права – общественному союзу, государству, как, например, в тех случаях, когда речь идет об особенностях частной собственности так называемого морального лица, о собственности мертвой руки»⁴.

Нагадаємо, що в XIII столітті, на католицькому Заході установилась практика, за якою майно, яке набувала Церква, переходило «в мертву руку» (manus mortua), тобто вилучалося з цивільного обороту і закріплювалося за Церквою назавжди.

Так от, говорячи про союзи, основані на більш високому праві, Гегель мав на увазі об'єднання, основані на моральних принципах. Учасники таких об'єднань самостійно, свідомо віддають своє майно спільноті і в самій спільноті керують використанням цього майна за своїми ж моральних правилами. Ця відмова не є продовженням права власності, яке говорить про абсолютну власність і вказує на те, що власник може використовувати свою власність на будь-що. Але це будь-що передбачає будь-яку ціль, що описана чи може бути описана в цивільному праві. Власник не використовує свою власність, а, в даному випадку, відмовляється від власності на користь ідеальних цілей, цілей, що лежать за межами цивільного права. Зі сторони це виглядає, як відмова від особистого права власності, свідоме,

підкреслене використання майна всередині об'єднання поза межами права власності. Звідси і ці терміни – «не-власність», «неправо».

Легкість, з якою законодавець переступає межу, що розділяє світське, цивільне і канонічне право, і називає власність релігійних організацій приватною власністю юридичних осіб, можна пояснити двома причинами. Перша – це гарячка, з якою законодавець кинувся ударними темпами «вибудувати» капіталізм і з цією метою ліквідував всі форми власності, які, на думку законодавця, перешкоджали розвитку капіталізму. Можна дискутувати, наскільки існуюча в старому Цивільному кодексі колективна форма власності відповідала власності релігійних організацій, але вірно відчуваючи те, що власність релігійних організацій обмежено або зовсім не приймає участь в цивільному обороті і, виходячи з того, що будівельником капіталізму у формі вільного ринку може бути тільки приватний власник, законодавець визнав за необхідне ліквідувати в Цивільному кодексі колективну форму власності. Також, виходячи з примітивного розуміння, що власника можна створити чи «призначити» законом, законодавець назвав правовий феномен власності релігійних організацій терміном з цивільного права – приватною власністю.

Друга причина такого становища – відсутність розуміння існування релігії як реальності, яка відрізняється від реальності повсякденного життя. Звернемо увагу на застереження дослідників соціології знання, яке б було корисним для законодавців чи правників, що досліджують співвідношення світського і канонічного права. Досліджуючи соціальне конструювання реальності, дослідники зазначають, що поряд з реальністю повсякденного життя існують інші реальності, які виявляються кінцевими областями значень, анклавами, відміченими характерними значеннями і способами сприйняття. Всі кінцеві області значень характеризуються перемиканням на них уваги з реальності повсякденного життя. Перемикання уваги трапляється і в рамках повсякденного життя, але перемикання уваги на кінцеву царину значень набагато глибше і вагоміше. Такою реальністю, яка створює конечну область значень, є і релігія. Тут важливо відмітити, що для опису реальності повсякденного життя і опису досвіду в кінцевих ділянках значень, в тому числі і в релігії, використовується одна мова. Тому може статися так, що значенню, яке описує якийсь предмет чи ситуацію в повсякденному житті, відповідає зовсім інший предмет чи ситуація в релігії. Тобто один і той же предмет чи одна і та ж ситуація і, нарешті, що особливо важливе для нашої теми, один і той же термін можуть мати принаймні два існування: релігійне і нерелігійне, одні і ті ж терміни можуть мати різне значення в цивільному і канонічному праві.

І вже як наслідок відзначено: *«Обычный язык, объективирующий мой опыт, укоренен в повседневной жизни и сохраняет с ней связь, даже если я пользуюсь языком для интерпретации опыта в конечных областях значений. Поэтому обычно я «искажаю» реальность последних, как только начинаю пользоваться языком для их интерпретации»*⁵.

Процитуємо, наприклад, канон 1007 Кодексу Канонів Східних Церков: *«Церкви належить природне право набувати, володіти, управляти і відчужувати те дочасне майно, яке необхідне для досягнення її власних цілей»*. Аналогічне місце в Кодексі канонічного права, канон 1254 *«Католическая церковь имеет изначально присущее ей право приобретать, сохранять, управлять и отчуждать мирские вещи для достижения своих целей, независимо от мирской власти»*. Порівняємо з визначенням права власності, наведене в ч.1 ст.316 Цивільного кодексу. Право власності – це право особи на річ(майно) яке вона здійснює відповідно до закону, за своєю волею, незалежно від волі інших осіб. Тоді як канонічне право просто констатує сам факт природного права, початкову присутність цього майна в Церкві незалежно від світської влади, до того, як виникла світська влада і її право, і, в принципі, до того, як сформувалось сучасне канонічне право. З такого своєрідного протиставлення власності по закону і володіння по факту звернемо увагу на таке поняття в цивільному праві, як «володіння». Як чітка, правова система канонічне право виникло раніше, ніж світське право і великий вплив на церковні закони мало римське право. Саме з римського права канонічне право запозичило поняття «володіння» – один з найдавніших інститутів цивілістики – і є навіть припущення, що воно хронологічно виникло раніше права власності. Останнє склалося і розвивалося на основі володіння.

Ставши на Заході першою правовою системою у сучасному розумінні слова, канонічне право регулювало буквально всі сторони життя духовенства, а також багато аспектів життя мирян. Потім, в ході тих процесів, які називають Папською революцією, виникло сучасне положення західної церкви і її відносини зі світською владою. Кожна зі сторін, і церковна і світська, мали необхідність у власній правовій системі для забезпечення власних зв'язків. Безумовно, подальше формування світського права також зазнавало впливу римського права і застосовувало ті ж поняття і конструкції, що і канонічне. В тому числі і поняття володіння. У своїх основних характеристиках володіння нагадує право власності: суб'єктами володіння можуть бути ті ж особи, які можуть бути власниками; його об'єктом є майно, що може стати об'єктом права власності. Водночас ці дві категорії не можна плутати. Право власності є видом прав на речі,

виражає стан присвоєння майна. Володіння – відображає фактичний стан речей, а не право на речі. Розвиток права власності на основі володіння не заміняв повністю його і в праві сучасних держав ці два інститути продовжують співіснувати.

За сучасним визначенням, володіння – це фактична наявність речі(майна) в певної особи(володільця), поєднана з наміром вважати цю річ своєю. Для визнання володіння необхідні два елементи – фактична наявність речі у даної особи (об'єктивний елемент) і намір останньої вважати її своєю (суб'єктивний елемент). При цьому права у володільця не виникає. Проте парадокс володіння полягає в тому, що це факт, а не право, але даний факт захищається правом, насамперед виходячи з суспільних інтересів.

Володінню більшою мірою, ніж власності, передуює уява про деякий фактичний, до правовий, чи неправовий, природний стан, в якому люди все ж таки володіють речами. Запозичене канонічним правом володіння використовувалось як у житті Церкви, так і у житті мирян при захисті майна від зовнішніх посягань, фактично при захисті самої особи володільця. Проте в подальшому, в зв'язку з циркуляцією речей, з розподілом церковної і світської юрисдикції, з розвитком ринкової економіки, у світському праві на основі володіння виникає право власності. Проте і в самій Церкві володіння розчиняється у використанні майна. Майно, яке вилучене з обігу, яке має внутрішньо цільове, визначене самою Церквою призначення і використовується виключно в порядку, визначеному самою Церквою – не потребує ні володільця, ні власника. Термінами «власність» чи «володіння», які використовуються в церковному праві, так само, як і терміном «юридична особа», послуговуються тільки при регулюванні використання цього майна. Тому спроби порівняти терміни базового закону з термінами канонічного права, які регулюють використання майна, безглузді, оскільки в канонічному праві немає ні поняття володіння, ні поняття права власності в тому смислі, яке надає їм цивільне право. Деякою мірою можна говорити тільки про використання Церквою терміна володіння при зовнішніх майнових відносинах. Самі ж визначення цитованих вище канонів можна розглядати як посил, звернення до світу, до держав зі своїми системами світських прав, врешті до самих віруючих – не втручатися у внутрішні, церковні, майнові справи, не дошукуватись у світському праві до «правових» основ володіння цим майном.

У світському праві право власності є основним і найбільш повним речовим правом. Основними ознаками цього речового права, які виділяють його серед усіх інших, є його сутність, зміст та характер

здійснення. Сутність – це внутрішня єдність предмета, яка прихована від безпосереднього сприйняття. У чому ж сутність права власності? З цього приводу український цивіліст Я.Шевченко писав: «... не завжди розуміють його сутність. Просто говорять: право власності – це володіння, користування і розпорядження. Але це не відображає сутності права власності. Сутність права власності в приналежності речі певній особі, у відносинах осіб стосовно речі. «Моє – чуже». Ось розмежувальна лінія права власності. У цьому його сутність. Зрозуміло, що ми згадали й повноваження володіння, користування, розпорядження. Але це друга сходинка. Це зміст права власності»⁶. Останні лише тоді набувають суспільно значущого виразу, «коли вони виявляють становище власника поміж іншими людьми стосовно речі»⁷.

Отже, правочинності володіння, користування та розпорядження, реалізовувати які власник може з моменту виникнення у нього права власності – це тільки зміст права власності. Використання цих же правочинностей у канонічному визначенні права власності Церкви на майно створює ілюзію існування терміна «право власності» в канонічному праві. Проте відносини між особами стосовно церковного майна, які повинні відображати сутність права власності, відсутні. При пожертві майна на користь Церкви ні віруючі, ні Церква не ставили за мету створення нової власності чи нового власника. Все це майно свідомо жертводавцями виводиться зі сфери дії права, має цільове, інструментальне призначення і використовується відповідно до місії Церкви на цілі, що лежать за межами права.

Як конечна реальність, відмінна від реальності повсякденного життя, релігія є нормативним простором, який створює свої правила відносин з повсякденним світом, в тому числі і правила майнового обміну. Зовнішній світ виступає як джерело поступлення майна, проте переміщена річ не сприймається як юридичний зв'язок з тим, що в зовнішньому світі (не в фізичному, а сакральному і соціальному змісті), не сприймається як джерело зовнішніх обов'язків, а як гола річ, що починає нове життя за новими правилами. Перенесення речі через межу всередину нової реальності надало їй юридичної (соціальної) якості, якої вона не могла мати до цього.

Все це повинно враховуватися державою при намаганнях застосувати до такого володіння норм права чи навіть при намаганнях просто застосовувати визначення, запозичені з права. Потрібно розуміти, що роль церковного права – це **встановлення моральних основ керування церковним майном**, за якої цінність цивілістичних конструкцій чи

визначень дуже відносна. Суть керування церковним майном не у застосуванні правових конструкцій, а в здійсненні місії церкви, що є критерієм правильності ухвалення рішень і здійснення тих чи інших дій з церковним майном.

- ¹ Скловский К. И. Собственность в гражданском праве. – М.: Статут, 2008. – С. 210.
- ² Там само. – С. 251.
- ³ Там само. – С. 252.
- ⁴ Гегель Г.В.Ф. Философия права. – М.: Мысль, 1990. – С. 104.
- ⁵ Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. – М: Медиум, 1995. – С. 47.
- ⁶ Шевченко Я.М. Основні новели проекту нового ЦК // Право України. – 1997. – № 3. – С. 27.
- ⁷ Шевченко Я.М., Венецька М.В., Кучеренко І.М. Проблеми вдосконалення правового регулювання права приватної власності: Монографія. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2002. – С. 26.

SUMMARY

Dutchak Anatoliy

Property of religious organizations

Based on comparison of civilian (secular) law and canon (church) law analysis of Ukrainian legislation governing the formation and use of religious property.

Keywords: religious organization, private property, civil law, canon law.

Ганна КОРЖ

Функціональний потенціал релігійного виміру історичної пам'яті у національно-патріотичному вихованні

На основі концепції трансверсальної історичної пам'яті обґрунтовується процесуальна інтерпретація єдності та різноманітності смислів історичної пам'яті, що дозволяє динамізувати зв'язок між релігійними та нерелігійними вимірами історичної пам'яті соціумів і переглянути акценти у змісті й організаційних формах національно-патріотичного виховання.